

Zróżnicowania społeczno-przestrzenne Warszawy – inercja czy metamorfoza struktury miasta?*

*Socio-spatial differentiation of Warsaw:
inertia or metamorphosis of the city structure?*

MACIEJ SMĘTKOWSKI

Centrum Europejskich Studiów Regionalnych i Lokalnych (EUROREG), Uniwersytet Warszawski, 00-927 Warszawa, Krakowskie Przedmieście 30; msmetkowski@uw.edu.pl

Zarys treści. Celem artykułu jest przedstawienie głównych wymiarów zróżnicowań społeczno-przestrzennych Warszawy w porównaniu do stanu sprzed 1989 r. W badaniach wykorzystano dane o rejonach spisowych z NSPLiM 2002 r., dla których przeprowadzono analizę czynnikową metodą składowych głównych. Na tej podstawie zidentyfikowano główne metacechy zróżnicowań związane z sytuacją rodzinną, pozycją społeczno-zawodową, a także z marginalizacją społeczną, co może świadczyć o upodobnieniu się czynników kształtujących strukturę społeczno-przestrzenną stolicy Polski do miast krajów Europy Zachodniej. Niemniej ukształtowane wcześniej struktury przestrzenne wykazały się dużą inercją, co przejawiało się między innymi w klasyfikacji rejonów, wskazującej na podobieństwo poszczególnych jednostek pod względem nie tylko charakteru zabudowy, ale również okresu powstania budynków. Napływ nowych mieszkańców – w tym studentów – do Warszawy, mimo że stanowił istotny wymiar zróżnicowań, nie doprowadził dotychczas do znacznych przekształceń przestrzeni społecznej stolicy. Podsumowując można stwierdzić, że procesy transformacji i metropolizacji pogłębiły obserwowane wcześniej zróżnicowania, ale nie zmieniły wyraźnie ich układu przestrzennego.

Słowa kluczowe: zróżnicowania społeczno-przestrzenne, analiza składowych głównych, Warszawa, struktura przestrzenna.

Wstęp

W okresie transformacji gospodarczej Warszawa była niewątpliwie najdynamiczniej rozwijającym się miastem w Polsce. Stolica szybko uzyskała status lidera przekształceń, w tym prywatyzacji i stała się głównym ośrodkiem przyciągania zagranicznego kapitału, co wyrażało się nie tylko lokowaniem siedzib transnaro-

* Artykuł powstał w ramach projektu „Generating Interethnic Tolerance and Neighbourhood Integration in European Urban Spaces” (VII Program Ramowy Unii Europejskiej grant nr 216184), w którym uczestniczył Ośrodek Badań nad Migracjami Uniwersytetu Warszawskiego.

dowych koncernów, ale i dynamicznym rozwojem usług wyższego rzędu: finansowych i informacyjnych potrzebnych do ich obsługi (por. Kukliński, 2004). Był to rezultat splotu wielu czynników, wśród których, poza stołecznością, można wymienić relatywnie dobrą na tle innych ośrodków miejskich dostępność transportową związaną z istnieniem portu lotniczego i wysoką jakością zasobów kapitału ludzkiego, przy jednocześnie dobrze rozwiniętym sektorze szkolnictwa wyższego i potencjale badawczo-rozwojowym. Ponadto szybko rozwijał się sektor mikroprzedsiębiorstw, świadcząc o umiejętności wykorzystania przez mieszkańców możliwości stworzonych przez gospodarkę rynkową. Sukces procesów transformacji potwierdzony został dużym zainteresowaniem miastem krajowych i zagranicznych deweloperów, którzy rozpoczęli budowę nowoczesnych obiektów biurowych, centrów handlowych, a także nowych osiedli mieszkaniowych (m.in. Jałowiecki, 2000). W Warszawie następowały również szybkie procesy dezindustrializacji, co przejawiało się likwidacją majątku produkcyjnego i stopniowym zagospodarowywaniu terenów poprzemysłowych pod inne funkcje, w tym zwłaszcza związane z usługami wyższego rzędu.

Należy zauważyć, że obserwowane zmiany były rezultatem nie tylko przejścia od centralnie planowanej gospodarki socjalistycznej do wolnorynkowej gospodarki kapitalistycznej, ale również, co było w pierwszym okresie transformacji dość niewyraźne, przejścia od gospodarki przemysłowej (fordowskiej) do informacyjnej (postfordowskiej) (por. Gorzelak, 1995). Obecnie to procesy metropolizacji zachodzące w różnych skalach przestrzennych są głównym czynnikiem kształtującym przestrzeń wielkich miast, zwłaszcza w krajach wysoko rozwiniętych (Castells, 1989). W wymiarze społecznym przejawiają się one przede wszystkim rosnącą polaryzacją w skali miasta lub obszaru metropolitalnego. Na jednym biegunie znajduje się kosmopolityczna klasa metropolitalna, podczas gdy drugi zajęty jest przez lokalnie zakorzenione niższe klasy społeczne lub emigrantów z krajów o niższym poziomie rozwoju gospodarczego. Przedstawiciele tej pierwszej pracują przede wszystkim w sektorze nowoczesnych usług związanych z funkcjami kontrolnymi i zarządczymi lub w sektorach gospodarki wiedzy, ci drudzy zaś zaangażowani są w dostarczanie usług prostych, takich jak sprzątanie, ochrona, usługi komunalne, a także transport i handel detaliczny. Grupy te wyraźnie różnią się pod względem charakterystyki miejsca zamieszkania. Pierwsza z reguły zamieszkuje obiekty apartamentowe lub podmiejskie rezydencje, druga zajmuje najczęściej zdegradowane dzielnice zarówno te śródmiejskie, jak i peryferyjne (zob. Jałowiecki, 2000). Procesy te w różnym natężeniu można obserwować również w stolicy Polski.

Najważniejsze zmiany zachodzące w Warszawie w wymiarze morfologicznym i funkcjonalnym zostały przedstawione w licznych pracach, które pokazują rozwój i lokalizację nowoczesnej przestrzeni biurowej, wielkich centrów handlowych, a także nowych osiedli mieszkaniowych (m.in. Węclawowicz, 2002; Śleszyński, 2004, 2006; Smętkowski, 2009; Wilk, 2001, 2005). Z kolei społecz-

ne przemiany miasta ukazuje praca pod redakcją J. Grzelaka i T. Zaryckiego (2004), ale bez uwzględnienia ich wymiaru przestrzennego, z wyjątkiem map ewaluacyjnych przestrzeni miejskiej (Lewicka, 2004) oraz analiz prowadzonych na zasadzie studiów przypadku dla wybranych osiedli (Jałowiecki i inni, 2004).

W wymiarze przestrzennym te zmiany przybierają postać zachodzącej w różnych wymiarach gentryfikacji dzielnic śródmiejskich (m.in. Lisowski, 1999) przy jednoczesnym odpływie ludności z miasta do obszarów podmiejskich, czyli procesie suburbanizacji. W ostatnim okresie obserwuje się nasilenie obu tych procesów, wspomagane napływem emigrantów z regionu otaczającego miasto, a także innych części Polski (Gorzelałak i Smętkowski, 2005), a coraz częściej również z zagranicy (Grzymała-Kazławska i Piekut, 2007). Jednocześnie wzrost zróżnicowań poziomu zamożności wyraża się rozpowszechnianiem osiedli grodzonych (Gąsior-Niemiec i inni, 2007) oraz powstawaniem przestrzeni elitarnych (Węclawowicz, 2008), przy utrwalaniu się tradycyjnych obszarach ubóstwa (Węclawowicz, 2001).

Rodzi to pytanie, czy te procesy prowadzą do istotnych przekształceń struktury społeczno-przestrzennej miasta. Brak aktualnych danych na niższym poziomie agregacji niż dzielnice uniemożliwia udzielenie pełnej odpowiedzi na to pytanie, z uwagi na dużą heterogeniczność tych ostatnich. Otrzymanie szczegółowego obrazu możliwe jest natomiast na podstawie Narodowego Spisu Powszechnego z 2002 r. Analiza tych danych może stanowić punkt wyjścia do obserwacji postępów procesu metropolizacji Warszawy w wymiarze społecznym.

Metodą, która stosunkowo dobrze nadaje się przedstawienia zróżnicowań przestrzenno-społecznych w mieście jest ekologia czynnikowa. Początek jej zastosowań sięga lat 1960., kiedy zdobyła dużą popularność zwłaszcza w Stanach Zjednoczonych. Na jej podstawie wyróżniano zwykle trzy główne wymiary zróżnicowań przestrzeni miejskiej: status rodzinny przyjmujący formę koncentryczną, status ekonomiczny w postaci sektorowej oraz status etniczny o charakterze mozaikowym (np. Pacione, 2001, s. 351–352). Takie badania były również prowadzone w Polsce przed 1989 r., a ich wyniki mogą stanowić punkt odniesienia do analizy czynnikowej wykorzystującej dane z Narodowego Spisu Ludności i Mieszkań (NSLiM) 2002 r.

Struktura przestrzeni społecznej Warszawy przed 1989 r.

Zniszczenia wojenne i powojenna odbudowa doprowadziły do ogromnych przekształceń przestrzeni polskich miast. Co więcej, kształtowanie powojennych struktur społeczno-przestrzennych podporządkowane było wdrażaniu nowego ustroju; było to szczególnie dobrze widoczne w stolicy kraju. Wśród najważniejszych cech miasta socjalistycznego silnie wpływających na przestrzeń można

wskazać m.in. (por. Węclawowicz, 2007, s. 141–142): dominujące zatrudnienie w przemyśle, co wiązało się z wiodącą rolą klasy robotniczej w ustroju socjalistycznym, ekstensywny sposób zagospodarowania przestrzeni miejskiej wynikający z ignorowania renty gruntowej, a także stosunkowo dużą homogeniczność społeczeństwa pod względem klasowym i ekonomicznym.

Stan zróżnicowań społeczno-przestrzennych socjalistycznej Warszawy w okresie przed transformacją gospodarczą jest dobrze znany dzięki pracom G. Węclawowicza poświęconym porównaniu tych struktur zarówno do stanu przedwojennego (1975), jak i do sytuacji w innych miastach Polski (1988), a także dzięki autorom Atlasu Warszawy (Węclawowicz i Księżak, 1993, 1994), przedstawiającym wybrane aspekty zróżnicowań przestrzeni miejskiej (m.in. demograficzne i związane z wykształceniem i pozycją zawodową) w ostatnich latach przed transformacją.

Najważniejszymi wymiarami zróżnicowań społeczno-przestrzennych w Warszawie w okresie socjalistycznym były (Węclawowicz, 1975):

- pozycja społeczno-zawodowa, wyrażona m.in. wykształceniem oraz przynależnością do elit artystyczno-intelektualnych lub aparatu urzędniczego, co pośrednio wiązało się np. z wysokim udziałem mieszkań państwowych;
- sytuacja mieszkaniowa i społeczna wskazująca na wysoki odsetek mieszkań wybudowanych przed wojną lub w pierwszym okresie powojennym, przy jednoczesnym egalitarnym wymieszaniu różnych grup zawodowych, m.in. pracowników fizycznych i umysłowych;
- pozycja ekonomiczna wskazująca ludność najzamożniejszą, którą ówczesnie stanowili kierownicy i osoby pracujące na własny rachunek cieszące się relatywnie największą swobodą wyboru miejsca zamieszkania;
- stan rodzinny związany z rodzinami wielopokoleniowymi, w tym zarówno z osobami w wieku emerytalnym, jak i dziećmi.

Struktura przestrzeni społecznej Warszawy, na skutek współwystępowania wielu różnorodnych wymiarów, miała ówczesnie charakter mozaiki (Węclawowicz, 1975), złożonej z elementów charakterystycznych dla układu zarówno klinowo-pasowego znanego z pracy H. Hoyta (1939) czy koncentrycznego – E.E. Burgessa (1925), jak i policentrycznego zgodnego z modelem C.D. Harissa i E.L. Ullmana (1945). Znaczący wpływ na ten układ miały zniszczenia wojenne i przyjęty model powojennej odbudowy.

Jednocześnie należy zauważyć, że struktury przestrzenno-społeczne Warszawy kształtowały się w warunkach dość ścisłej kontroli meldunkowej, a także polityki mieszkaniowej wyrażającej się dominacją państwowej lub spółdzielczej własności mieszkań, co oznaczało małą swobodę lokalizacyjną mieszkańców i musiało w efekcie prowadzić do egalitarnego wymieszania różnych grup społecznych oraz względnej homogeniczności środowiska społecznego. Oznaczało to brak możliwości zastosowania generalizacji koncepcji ekologicznych do wyjaśniania struktury społeczno-przestrzennej Warszawy (Węclawowicz, 1975, s. 106).

Niska jakość i słaba dostępność danych ze spisu przeprowadzonego w 1988 r. nie pozwoliły na przeprowadzenie podobnych analiz dla tego okresu, jednak część tych informacji została wykorzystana w Atlasie Warszawy (Węclawowicz i Księżak, 1993, 1994). W ich świetle można stwierdzić, że sytuacja rodzinna i związane z nią rozmieszczenie osób w różnym wieku w przestrzeni miasta przyjmowało układ koncentryczny z przewagą osób starszych i gospodarstw 1- lub 2-osobowych w dzielnicach centralnych, a osób w młodszym wieku oraz gospodarstw 3–4-osobowych w nowych osiedlach położonych dalej od centrum, podczas gdy gospodarstwa złożone z pięciu i więcej osób zamieszkiwały głównie dzielnice peryferyjne. Z kolei analiza pozycji społeczno-zawodowej związanej z wykształceniem i charakterem wykonywanej pracy wykazała sektorowy układ zróżnicowań, z wyraźnym pasem biegnącym przez centrum miasta z północy na południe. Obszar ten zamieszkiwany był w dużej mierze przez ludność z wykształceniem wyższym, podczas gdy zarówno wschodnie obszary miasta, jak i zachodnie peryferie (z wyjątkiem wojskowego Bemowa) były w znacznej mierze zamieszkałe przez ludność legitymującą się niższym poziomem wykształcenia. Jak zauważają autorzy (Węclawowicz i Księżak, 1993), procesy konkurencji i segregacji ludności związane z nowym budownictwem mieszkaniowym polegające na osiedlaniu się ludności o wyższym statusie społecznym w „lepszych” osiedlach, a ludności o niższym statusie w „gorszych” dzielnicach rozpoczęły się jeszcze w latach 1970. W efekcie, jak zauważają niektórzy autorzy (Dangschant i Blasius, 1987 za: Węclawowicz i Księżak, 1993), w latach 1980. nastąpił wzrost zróżnicowań społeczno-przestrzennych do poziomu porównywalnego z krajami Europy Zachodniej.

Współczesne wymiary zróżnicowań społeczno-przestrzennych w Warszawie

Wydaje się, że blisko dwudziestoletnie funkcjonowanie mechanizmów rynkowych przy braku ograniczeń o charakterze administracyjnym powinno doprowadzić do dalszych przekształceń przestrzeni społecznej Warszawy. Źródłem danych wykorzystanych do analizy tych przemian był NSPLiM 2002 r., a badania przeprowadzono na niskim poziomie agregacji, tj. dla rejonów statystycznych. Tych rejonów w Warszawie (wraz z gminą Wesoła) było 1442. Jednostki te charakteryzowało dość duże podobieństwo pod względem liczby mieszkańców – przeciętnie około 1170 osób, choć rozpiętość wartości skrajnych była znaczna i wynosiła od 10 (w 11 rejonach mieszkało mniej niż 300 osób) do 3373 osób (w 7 rejonach mieszkało powyżej 2500 osób). Jednocześnie rejonu wyraźnie różniły się pod względem powierzchni – średnio 35 ha (najmniejszy 0,4 ha, największy ponad 21 km²), na co wpływ miały przede wszystkim elementy infrastruktury technicznej, w tym zwłaszcza transportowej (lotniska, linie kolejowe), a także komponenty środowiska przyrodniczego (kompleksy leśne, wody itp.).

Analizę struktur społeczno-przestrzennych można prowadzić zarówno na podstawie celowo dobranych zmiennych, jak też eksploracyjnie, przy wykorzystaniu ich możliwie szerokiego zestawu. W tym opracowaniu przyjęto drugą drogę, stosując analizę składowych głównych, która pozwoliła zredukować liczbę badanych zmiennych oraz umożliwiła identyfikację najważniejszych wymiarów różnicowań (zob. np. Chojnicki i inni, 1978). Przy doborze cech analitycznych uwzględniono różnorodne aspekty różnicowań społeczno-przestrzennych związane m.in. z charakterystyką ludności i stanem zasobów mieszkaniowych rejonów spisowych, przede wszystkim¹:

- cechy demograficzne (płeć, wiek, stan cywilny),
- cechy społeczno-zawodowe ludności (wykształcenie, aktywność zawodowa, zawód, źródło utrzymania),
- charakterystykę gospodarstw domowych (skład gospodarstw domowych, sytuacja rodzinna),
- stan i jakość zasobów mieszkaniowych (własność, wykorzystanie mieszkań, warunki mieszkaniowe),
- procesy migracyjne (ludność napływowa, zasiedziałość, emigranci zagraniczni).

W kolejnym kroku przeprowadzono redukcję zmiennych na podstawie metody korelacyjno-czynnikowej zaproponowanej przez G. Gorzelaka (1979). Metoda ta polega na eliminacji mało istotnych zmiennych, o niskim współczynniku zmienności (przyjęto wartość 0,1) i wysokim skorelowaniu (przyjęto wartość 0,9), słabo skorelowanych z wyróżnionymi czynnikami głównymi przed rotacją (przyjęto 0,4). W rezultacie ze zbioru 75 wstępnie wybranych zmiennych do analizy wykorzystano 63. Natomiast po zastosowaniu testu „osypiska” (zob. Cattell, 1966) otrzymano pięć głównych składowych (metacech) różnicowań rejonów statystycznych Warszawy, które – po zastosowanej rotacji (metoda Varimax) – wyjaśniały 62,1% całkowitej wariancji (zob. Aneks 1). Znalazły się wśród nich trzy podstawowe metacechy o charakterze bipolarnym.

1. **Sytuacja rodzinna** (19,1% całkowitej wariancji), która wyraźnie różnicowała rejonów statystyczne znajdujące się na dwóch biegunach:

- rejonów o dużym odsetku 3–4-osobowych gospodarstw domowych złożonych z aktywnych zawodowo rodziców (najczęściej wykonujących pracę najemną, dość często na stanowisku kierowniczym) utrzymujących dzieci w wieku do 24 lat, przy stosunkowo dobrej sytuacji mieszkaniowej (lokale o powierzchni od 50 do 100 m² przy dużym udziale zasobów nowych lub powstałych w latach 1970. i 1980.);
- rejonów o dużym odsetku osób w wieku emerytalnym mieszkających samotnie (osoby owdowiałe lub rozwiedzione) w małych mieszkaniach, często komunalnych najczęściej zbudowanych w okresie powojennym (1945–1970).

¹ Rozmieszczenie w przestrzeni miasta części wykorzystanych wskaźników przedstawiono w Atlasie Warszawy z. 11 (Stępnia i inni, 2009).

2. **Pozycja społeczno-zawodowa** (14,3% całkowitej wariancji) – ta składowa różnicowała rejonów statystyczne pod względem wykształcenia i zawodu mieszkańców, co również pozwoliło wyróżnić dwie najczęstsze sytuacje:
 - rejonów o wysokim odsetku osób z wykształceniem wyższym z reguły specjalistów, której sytuacja mieszkaniowa była bardzo dobra (duża powierzchnia użytkowa na osobę, mieszkania lub domy o powierzchni powyżej 100 m²) przy relatywnie wysokim udziale osób urodzonych poza Polską, w tym również imigrantów z krajów wysoko rozwiniętych (oraz w mniejszym stopniu z Wietnamu), co często wiązało się z przeznaczaniem lokali mieszkalnych na potrzeby działalności gospodarczej;
 - rejonów o wysokim odsetku osób z wykształceniem zawodowym (w mniejszym stopniu również podstawowym lub średnim) z reguły robotników, rzemieślników lub też pracowników sektora usług (rzadziej wykonujących pracę biurową lub wykonujących proste prace), co przekładało się częściej na problemy na rynku pracy (relatywnie wysoka stopa bezrobocia) zajmujących małe lokale do 50 m² powierzchni, często o statusie spółdzielczym lokatorskim.
3. **Marginalizacja społeczna** (12,8% całkowitej wariancji) – ta składowa wskazywała z jednej strony na procesy marginalizacji społecznej w rejonach o wysokim odsetku osób z wykształceniem podstawowym z reguły wykonujących niskopłatne prace niewymagające kwalifikacji (w tym w rolnictwie) zajmujących lokale substandardowe w zaniedbanych przedwojennych budynkach (należących do gminy lub osób fizycznych), które często były zamieszkałe przez rodziny wielodzietne. Z drugiej strony ta metacecha wskazywała na te grupy społeczne, które uchroniły się przed marginalizacją, czyli niższą klasę średnią społeczeństwa przemysłowego, przede wszystkim techników i specjalistów, którzy zamieszkiwali spółdzielcze zasoby mieszkaniowe powstałe w latach 1970. i 1980.

Te metacechy były uzupełnione kolejnymi dwoma kolejnymi wymiarami zróżnicowań, których układ przestrzenny był dość mozaikowy przy rozkładzie statystycznym wyraźnie odbiegającym od normalnego (wysokie wartości współczynnika skośności i kurtozy):
4. **Ludność napływowa po 1988 r.** (9,1% całkowitej wariancji) – ta składowa odzwierciedlała różnice między rejonami zajmowanymi przez ludność napływową (zwłaszcza z miast wojewódzkich) w wieku 25–40 lat, z reguły mieszkającą w nowo wybudowanych budynkach oraz ludnością zasiedziłą, z reguły urodzoną w Warszawie lub przybyłą do miasta przed 1988 r. w wieku 40–65 lat.
5. **Młodzież i studenci** (6,8% całkowitej wariancji) – ta składowa wysokie wartości osiągała w rejonach zamieszkałych przez osoby w wieku 15–24 lat, w tym ludność napływową z obszarów wiejskich, która z reguły legitymowała się wykształceniem średnim oraz zajmowała lokale zamieszkałe przez dużą liczbę osób.

Lepsza ocena wartości diagnostycznej wyróżnionych składowych możliwa jest na podstawie analizy przestrzennego rozmieszczenia ich wartości².

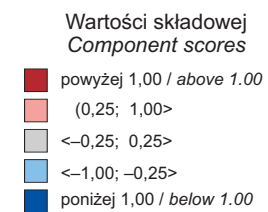
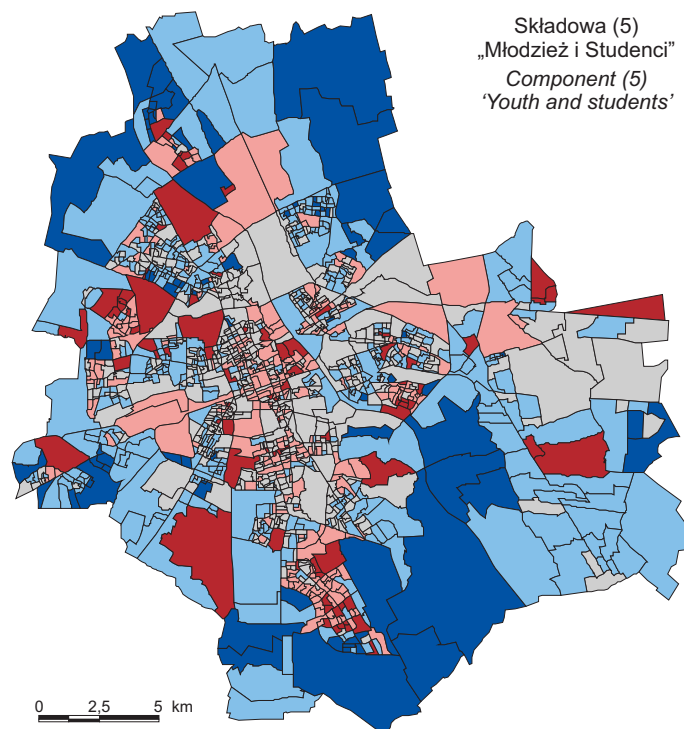
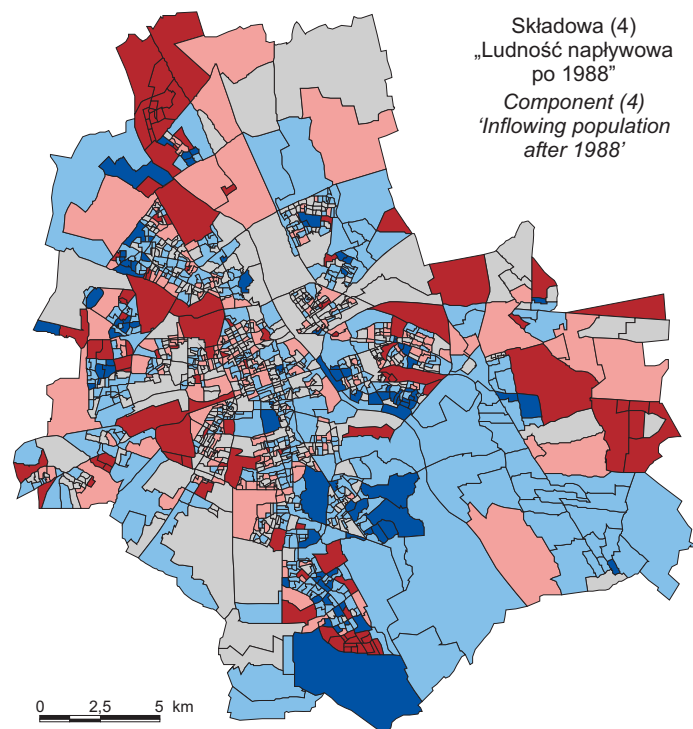
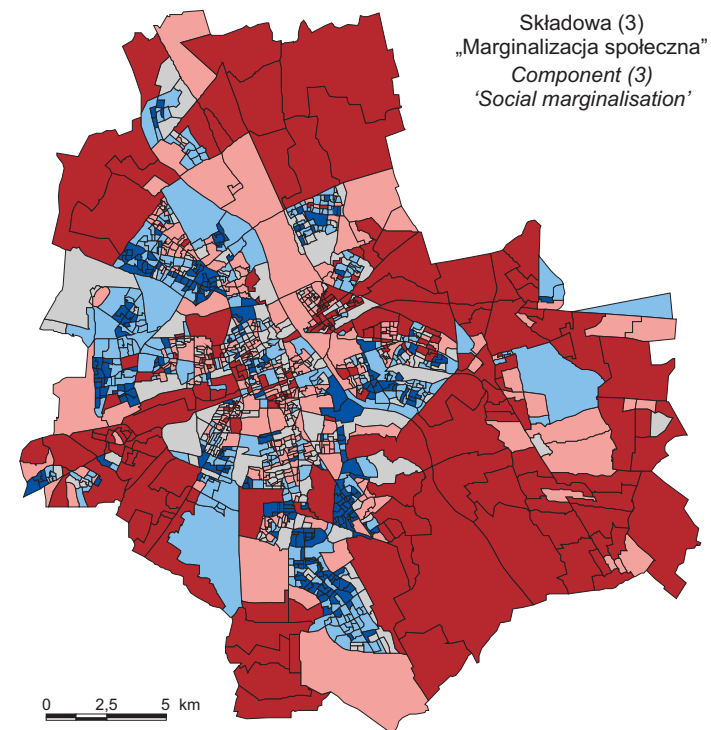
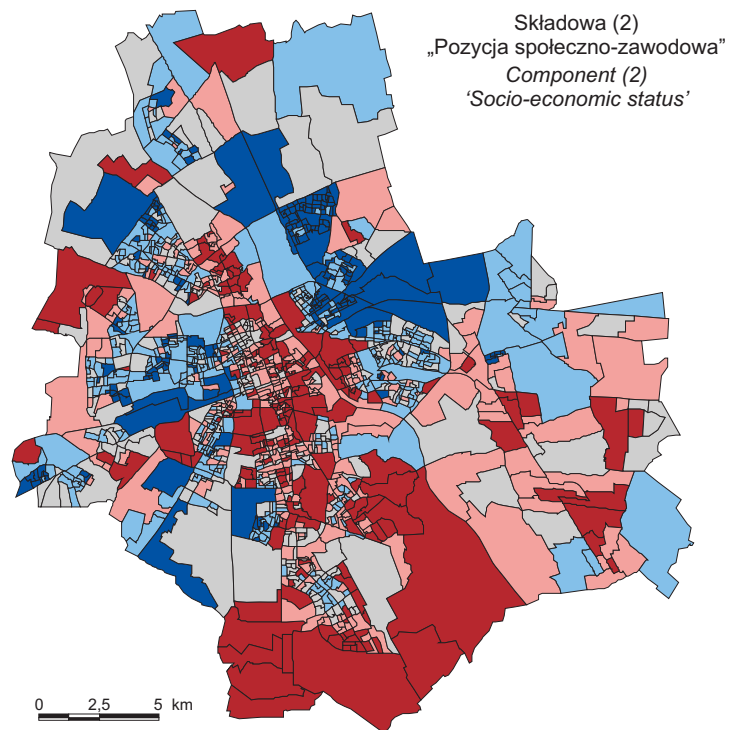
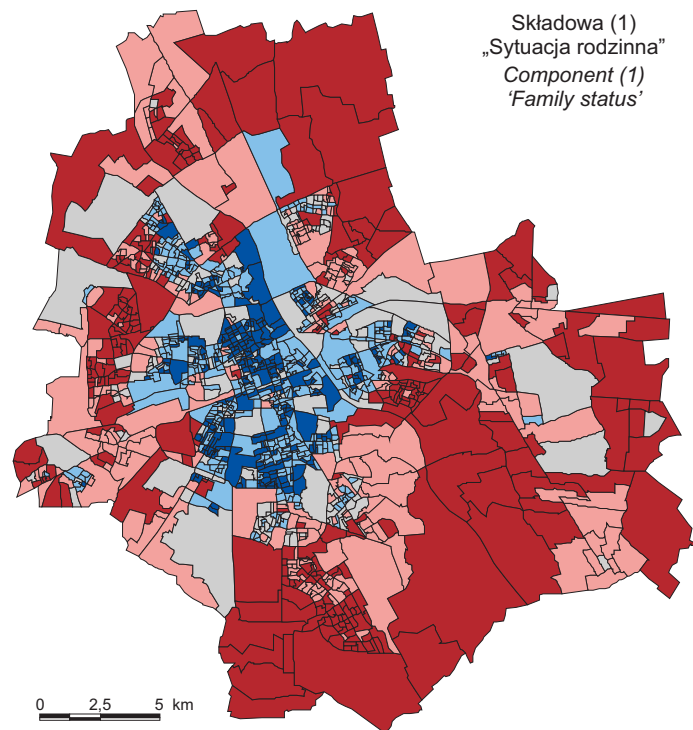
Wartości pierwszej składowej wskazują na koncentryczny układ zróżnicowań społeczno-przestrzennych. Dzielnice centralne były zamieszkane przez osoby starsze, często w wieku emerytalnym, mieszkające samotnie. Dotyczyło to zwłaszcza północnej części Śródmieścia (Śródmieście Północne, Muranów, Mirów, Nowolipki i Stare Miasto), południowej części starego Mokotowa (Wierzbno), a także Ochoty (Rakowiec). Z kolei rodziny z dziećmi zajmowały przede wszystkim nowsze osiedla mieszkaniowe zarówno te wzniesione w latach 1970. i 1980. takie jak: Ursynów, Bemowo, Jelonki, Chomiczówka, Wawrzyszew, Ruda, Tarchomin oraz Goćław i Ursus (Niedźwiadek), jak i powstałe w ostatnim okresie: Kabaty czy Nowodwory. Ponadto ta metacecha wysokie wartości przyjmowała na urbanizujących się obszarach położonych w dzielnicach peryferyjnych: Białołęka, Rembertów, Wawer, Wilanów oraz Ursynów.

Rozkład przestrzenny wartości drugiej metacechy zróżnicowań miał w dużej mierze układ sektorowy wskazujący na dzielnice zamieszkane przez grupy o różnej pozycji społeczno-zawodowej. Widoczna była szczególnie oś przebiegająca przez centrum miasta w kierunku północ-południe tworzona przez: Żoliborz, Śródmieście i Mokotów (rozpoczynająca się na Marymoncie, przez Żoliborz, okolice Dworca Gdańskiego, Stare i Nowe Miasto, Śródmieście Północne i Powiśle, Śródmieście Południowe, Ujazdów, a kończąca się na Starym Mokotowie). Łatwe do wyodrębnienia były też pewne lepsze enklawy, do których można zaliczyć między innymi Saską Kępę i Szczęśliwice. Z kolei niskie wartości składowej widoczne były na osi wschód-zachód (co do pewnego odzwierciedlało przebieg głównych linii kolejowych i sąsiadujących z nimi terenów przemysłowych). Na zachodzie była to Wola (przede wszystkim Młynów, Czyste, Ulrychów), a na wschodzie Praga Północ (w szczególności Nowa Praga, Szmulowizna, Targówek i Bródno).

Drugim wymiarem zróżnicowań tej składowej był układ północ-południe. Niższe wartości wskaźnika odnotowywano na Bielanych (szczególnie Wrzeciono) i Białołęce, podczas gdy na południu tylko w zachodniej części Służewca oraz w centralnej części Ursynowa. Wysokie wartości były natomiast charakterystyczne dla Wilanowa, południowej części Ursynowa oraz Wawra, co wskazywało na wewnątrzmięskie procesy suburbanizacji.

Trzecia składowa wskazująca na marginalizację społeczną miała z kolei układ koncentryczno-sektorowy. Z jednej strony wysokie wartości tej metacechy były obserwowane w rejonach peryferyjnych o wcześniejszym charakterze rolniczym (Ursus, Włochy, południowa część Ursynowa, Wilanów, Wawer, Rembertów, Białołęka, północna część Bielany). Z drugiej strony na jej podstawie można było wskazać pewne elementy układu sektorowego w postaci ubóstwa śródmiej-

² Przy opisie rozmieszczenia wykorzystano nazewnictwo obszarów zgodne z miejskim systemem informacyjnym wprowadzonym od 1996 r. Nazewnictwo to rodzi co prawda liczne kontrowersje (np. Rykiel, 1999), ale z drugiej strony trudno jest wskazać lepszą alternatywę.

Ryc. 1. Przestrzenny rozkład wartości głównych składowych zróżnicowań społeczno-przestrzennych
Opracowanie własne.
Spatial distribution of principal components scores for socio-spatial differentiation
Author's own elaboration.

skiego: Wola (Mirów, Czyste, Młynów), Śródmieście (południowa część), Praga (Stara Praga, Nowa Praga, Szmulowizna oraz Kamionek, ale również część Saskiej Kępy). Ponadto należy zauważyć, że zróżnicowane wartości tej składowej w sąsiadujących rejonach wskazywały na dużą heterogeniczność poszczególnych bloków urbanistycznych.

Czwarta metacecha zróżnicowań przedstawiająca przede wszystkim napływ ludności do Warszawy po 1988 r. wskazywała najważniejsze obszary nowego budownictwa mieszkaniowego m.in.: Kabaty, Imielin, Służew, Szczęśliwice, Skorosze (Ursus), Górcze (Bemowo), Młociny, Tarchomin i Nowodwory, a także obrzeża Gocławia, Siekierki czy Wyględów (Mokotów).

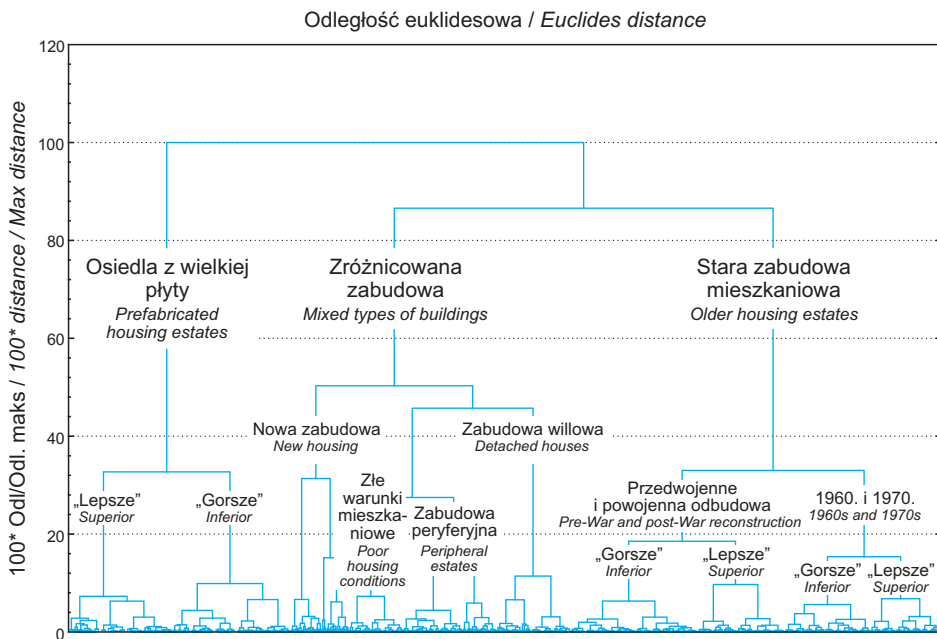
Z kolei wyższe wartości piątej składowej związanej z wysokim odsetkiem studentów i młodzieży można było zaobserwować przede wszystkim w sąsiedztwie uczelni wyższych (Uniwersytet Warszawski – Powiśle, Wyględów; WAT – Bemowo, Uniwersytet Kardynała Wyszyńskiego – Bielany, SGH – Mokotów), a także w wybranych osiedlach mieszkaniowych: Ursynów, Gocław i Tarchomin.

Należy podkreślić, że wyróżnione składowe główne wyjaśniały tylko część zróżnicowań społeczno-przestrzennych w Warszawie (62,1% wariancji). Ponadto, niektóre rejony statystyczne i bloki urbanistyczne były dość silnie wewnętrznie zróżnicowane, co świadczy o wyraźnych kontrastach społecznych wyrażających się np. sąsiedztwem zabudowy willowej z kwaterunkowymi obiektami komunalnymi lub nowej zabudowy jednorodzinnej z gospodarstwami rolnymi.

Wszystkie powyższe składowe zróżnicowań społeczno-przestrzennych zostały w kolejnym kroku wykorzystane do klasyfikacji rejonów statystycznych Warszawy. Dotychczas w polskiej literaturze przedmiotu taki zabieg był stosowany dość rzadko i zwykle w odniesieniu do dwóch lub trzech pierwszych składowych (np. Węclawowicz, 1975; Jaroszevska-Brudnicka, 2004). Natomiast wszystkie składowe główne do klasyfikacji, ale ówczesnych województw i dla zmiennych przedstawiających strukturę wiekową, wykorzystał J.J. Parysek (1989), który zwracał jednocześnie uwagę na trudności w interpretacji otrzymanych rezultatów.

Klasyfikację rejonów statystycznych przeprowadzoną za pomocą hierarchicznej analizy skupień przy zastosowaniu optymalizacyjnej metody Warda (zob. np. Młodak, 2006). W efekcie otrzymano następujące drzewo klasyfikacyjne (ryc. 2), na którym widocznych jest kilka skupisk elementów o podobnych strukturze badanych wskaźników (składowych). Wyróżnienie klas nie zostało w tym przypadku sformalizowane, a główną rolę przy ich wyróżnieniu i nazwaniu odegrała analiza struktury dendrytu w zestawieniu z przestrzennym rozmieszczeniem wyróżnionych typów. W efekcie poszczególne klasy typologiczne na podstawie ich przestrzennego rozmieszczenia (ryc. 3) oraz analizy średnich wartości wskaźników (tab. 1) w odpowiedni – choć czasami dość umowny – sposób nazwano wykorzystując również informacje kontekstowe o charakterze zabudowy i zagospodarowania terenu (Smętkowski, 2009, s. 73–79; *Studium uwarunkowań...*, 2006).

Na tej podstawie wyróżniono trzy podstawowe klasy typologiczne rejonów, a w ich ramach szereg podklas. Wyróżnione typy podstawowe związane były z charakterem zabudowy: (1) osiedla mieszkaniowe z wielkiej płyty (głównie powstałe po 1975 r.), (2) zróżnicowana zabudowa (w tym również duże zróżnicowania społeczne), (3) stara zabudowa mieszkaniowa (głównie powstała przed 1975 r.). Cechy zabudowy zdecydowały również o wyodrębnieniu podtypów w klasie 2 i 3. O ile ta pierwsza była dość silnie zróżnicowana wewnątrz, a jej podtypy związane były z wiekiem, położeniem oraz jakością zabudowy, o tyle w drugiej klasie podtypy dość wyraźnie wskazywały na wiek zabudowy. Ponadto w ramach typu 1 i podtypów klasy 3 wyróżniono dalsze podtypy, które umownie i w uproszczeniu nazwano „lepszymi” lub „gorszymi”, co związane było z przebiegiem społecznym ich mieszkańców.

Ryc. 2. Klasyfikacja rejonów statystycznych Warszawy
Opracowanie własne.

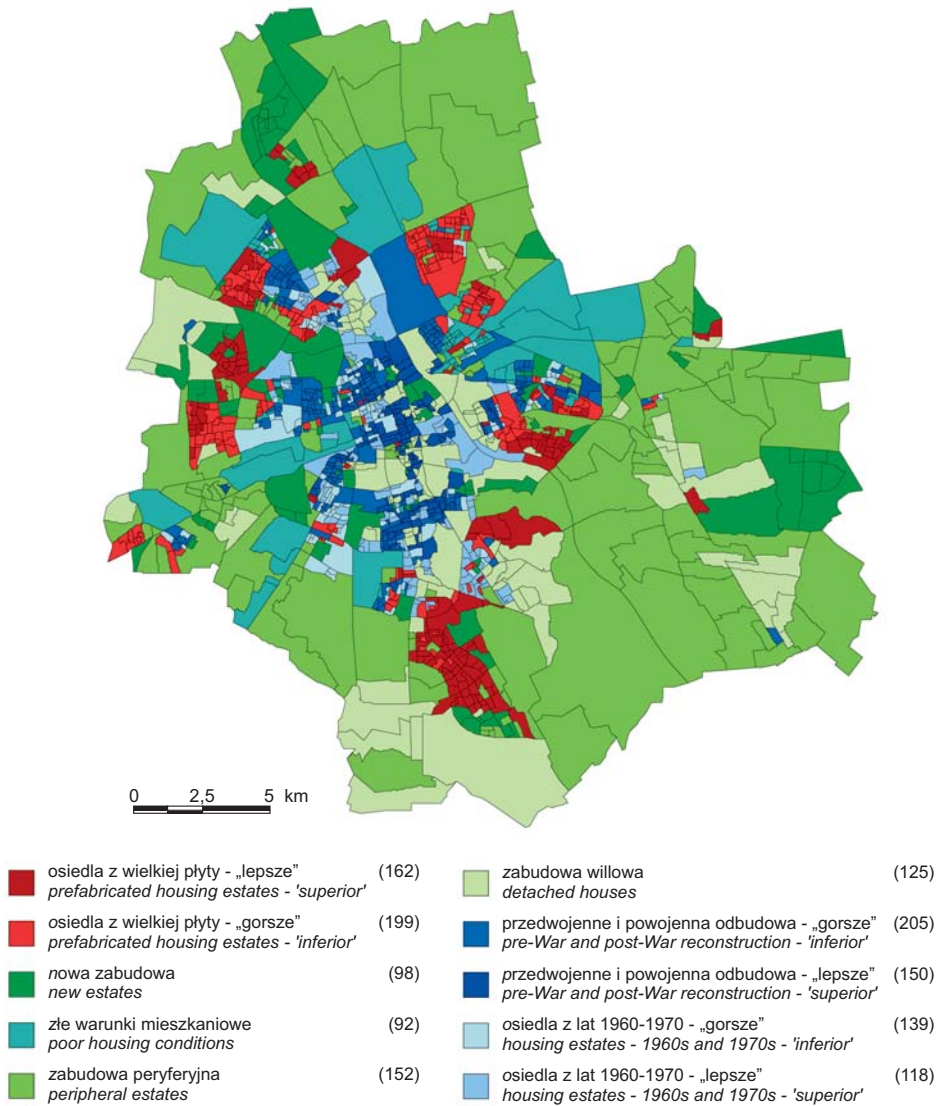
Classification of Warsaw's statistical districts
Author's own elaboration

Podsumowując: wydaje się, że otrzymana klasyfikacja, mimo dużej złożoności i pewnej arbitralności, stosunkowo dobrze oddaje charakterystykę poszczególnych rejonów, na co pośrednio wskazuje występowanie łatwo identyfikowalnych skupisk przestrzennych wyróżnionych typów.

Tabela 1. Średnie wartości składowych głównych w wyróżnionych typach rejonów
Mean values for factor scores in the identified types of statistical district

Typ	Sytuacja rodzinna <i>Family status</i>	Pozycja społeczno-zawodowa <i>Socio-economic status</i>	Marginalizacja społeczna <i>Social marginalisation</i>	Ludność napływowa po 1988 r. <i>Inflowing population after 1988</i>	Młodzież i studenci <i>Youth and students</i>
Typ 1: Osiedla mieszkaniowe z wielkiej płyty (głównie powstałe po 1975 r.)	0,78	-0,53	-0,83	-0,57	0,15
a) „lepsze” – rodziny wieloosobowe	1,27	-0,12	-0,85	-0,78	0,75
b) „gorsze” – niska pozycja społeczno-zawodowa	0,38	-0,87	-0,83	-0,41	-0,35
Typ 2: Zróżnicowana zabudowa	0,49	0,36	0,78	0,45	-0,02
a) nowe osiedla mieszkaniowe – ludność napływowa	0,55	0,34	-0,17	2,57	0,88
b) złe warunki mieszkaniowe – marginalizacja społeczna	-0,09	-1,29	1,71	0,17	0,08
c) zabudowa peryferyjna – rodziny wieloosobowe	1,14	0,19	0,93	0,17	-0,53
d) zabudowa willowa – wysoka pozycja społeczno-zawodowa	0,10	1,78	0,66	-0,66	-0,19
Typ 3: Stara zabudowa mieszkaniowa (głównie powstała przed 1975 r.)	-0,84	0,04	-0,10	-0,01	-0,08
a) zabudowa przedwojenna i powojenna odbudowa – „lepsze”: wyższa pozycja społeczna	-0,90	0,54	0,39	-0,12	0,20
b) zabudowa przedwojenna i powojenna odbudowa – „gorsze”: niższa pozycja społeczna	-0,83	-0,46	0,40	-0,03	-0,16
c) osiedla z lat 1960. i 1970. – „lepsze”: wyższa pozycja społeczno-zawodowa; niezmarginizowane społecznie	-0,53	0,73	-0,97	-0,08	-0,09
d) osiedla z lat 1960. i 1970. – „gorsze” – niższa pozycja zawodowa; ludność w starszych grupach wiekowych	-1,03	-0,32	-0,63	0,20	-0,27

Opracowanie własne.
Author's own elaboration.

Ryc. 3. Klasy typologiczne rejonów statystycznych w Warszawie
Opracowanie własne.

Typological classes of statistical areas in Warsaw
Author's own elaboration.

Pierwszym wyróżnionym typem są osiedla mieszkaniowe z wielkiej płyty w przeważającej większości zbudowane po 1975 r. położone w odległości od 5 do 10 km od centrum miasta. W ich ramach można wyróżnić dwa podtypy umownie nazwane „lepszym” i „gorszym”. W pierwszym z nich dominują 3–4-osobowe

gospodarstwa domowe, w tym z osobami w wieku 15–24 lata, o dużym stopniu zasiedlenia. Ten podtyp jest reprezentowany przede wszystkim przez Ursynów i Imielin, Bemowo i północną część Jelonek, Gocław, a także najstarszą część Tarchomina. Drugi podtyp wiąże się z niższą pozycją społeczno-zawodową i mniejszą aktywnością zawodową ich mieszkańców. Wśród przykładów tego podtypu można wskazać takie osiedla jak położone po praskiej stronie Wisły: Bródno, Tarchomin, osiedle Ostrobramska i Kępa Goławska oraz lewobrzeżne: Wawrzyszew, Chomiczówka oraz południowa część Jelonek.

Drugi typ rejonów cechował się dużym zróżnicowaniem społecznym związanym ze współwystępowaniem różnych typów zabudowy, z reguły na obszarach o mniejszej gęstości zaludnienia (większe rejony statystyczne) lub współzamieszkiwanych przez osoby o różnej pozycji społeczno-zawodowej. Po pierwsze były to obszary nowej zabudowy mieszkaniowej zarówno wielorodzinne, jak i jednorodzinne, co wyrażało się wysokimi wartościami składowej przedstawiającej napływ ludności po 1988 r., a także składowej młodzieży i studentów. Jako przykłady można wskazać: Kabaty, Nowodwory, Szczęśliwice, Starą Miłosną, a także obrzeża starszych osiedli m.in. Jelonek i Bemowa. Drugi podtyp związany był ze złymi warunkami mieszkaniowymi oraz niską pozycją społeczno-zawodową mieszkańców wyrażającą się słabym wykształceniem i wykonywaniem prac niewymagających kwalifikacji (przed wszystkim Praga Północ: Stara i Nowa Praga, Szmulowizna oraz Wola: Odolany i Czyste). Trzeci podtyp można określić jako zabudowę peryferyjną na obszarach rolniczych podlegających obecnie przekształceniom morfologiczno-funkcjonalnym. Ostatni podtyp obejmował przede wszystkim zabudowę willową zamieszkaną z reguły przez ludność o wysokiej pozycji społeczno-zawodowej, ale – na skutek współwystępowania w tych rejonach substandardowych lokali kwaterunkowych – o relatywnie dużym udziale zmarginalizowanych grup społecznych.

Trzeci z kolei typ związany był przede wszystkim z sytuacją rodzinną i aktywnością zawodową. W efekcie reprezentowany był przede wszystkim przez zwartą zabudowę mieszkaniową powstałą przed 1975 r. W jego ramach można było wyróżnić cztery podtypy tworzące dwie zbliżone pary. Pierwsza para obejmowała zabudowę przedwojenną i powstała w pierwszym okresie odbudowy w latach 1940.–1950. W jej ramach można było wskazać zarówno obszary zajmowane przez osoby o wysokiej pozycji społeczno-zawodowej (Śródmieście Południowe, Mokotów, Ochota, Śródmieście Północne, Stare Miasto), jak i niskiej (Młynów, Nowa Praga, Kamionek, Stare Bielany). Podobna sytuacja miała miejsce w przypadku drugiej pary podtypów obejmujących osiedla zbudowane w latach 1960. i 1970. Na przykład wyższa pozycja społeczno-zawodowa była charakterystyczna dla Sadyby, a ludność w wieku emerytalnym (czasami o niższej pozycji społecznej) w części Sadów Żoliborskich i Gocławka. W pozostałych osiedlach z tego okresu można było natomiast zaobserwować stosunkowo duże wymieszanie obu tych podtypów.

Podsumowując, stworzona klasyfikacja po pierwsze pokazała niewidoczny na podstawie analizy składowych głównych związek między okresem powstania poszczególnych osiedli, a charakterystyką społeczną ich mieszkańców. Dotyczyło to przede wszystkim cech związanych z wiekiem, tj. sytuacji rodzinnej i aktywności zawodowej oraz związanych z wykształceniem, tj. pozycji zawodowej i charakteru wykonywanej pracy. W efekcie możliwe stało się wyróżnienie najważniejszych klas rejonów, które dość często tworzyły zwarte przestrzenne grupy odpowiadające poszczególnym osiedlom mieszkaniowym.

Wnioski

Przeprowadzone analizy pozwalają stwierdzić, że istniejący układ społeczno-przestrzennych różnicowań Warszawy był najsilniej związany z rozwojem ludnościowym miasta w okresie powojennym i sukcesywnym zasiedlaniem kolejnych osiedli mieszkaniowych przez relatywnie homogeniczne grupy społeczne pod względem wieku i pozycji społecznej. W rezultacie procesy starzenia się ludności doprowadziły do ukształtowania się koncentrycznego układu rozmieszczenia osób w różnych grupach wiekowych, co wyrażało się sytuacją rodzinną i wielkością gospodarstw domowych. Czynnikiem sprzyjającym ukształtowaniu się tego układu był słabo rozwinięty rynek nieruchomości i znaczny niedobór mieszkań, co ograniczało mobilność przestrzenną i sprzyjało zasiedlałości ludności. Niska jakość zasobów mieszkaniowych skłoniła jednak część ludności do opuszczania dotychczasowych miejsc zamieszkania, co prowadziło do zabudowy peryferyjnych obszarów miasta, w tym dość często sąsiadujących z dawnymi osiedlami mieszkaniowymi oraz suburbanizacji strefy podmiejskiej.

Z kolei przestrzenne rozmieszczenie metacechy przedstawiającej pozycję społeczną wyrażoną wykształceniem i charakterem wykonywanej pracy wskazało na dużą trwałość układu klinowego w centralnej części miasta. Ten historyczny układ miał przebiegu z północy na południe (wyższa pozycja społeczno-zawodowa) i ze wschodu na zachód (niższa pozycja społeczno-zawodowa), co wskazuje z jednej strony na trwałość atrakcyjności dzielnic mieszkaniowych położonych wzdłuż skarpy warszawskiej, a z drugiej strony na negatywną ocenę bliskiego sąsiedztwa obszarów przemysłowych położonych wzdłuż linii kolejowych. Dotychczasowe przekształcenia morfologiczno-funkcjonalne, mimo objęcia nimi części terenów przemysłowych (przede wszystkim na Woli), nie doprowadziły jak dotąd do wyraźnej zmiany układu tego wymiaru różnicowań społeczno-przestrzennych. Natomiast do pewnego stopnia w ostatnich latach uwidocznił się inny układ różnicowań związany z większą atrakcyjnością mieszkaniową peryferyjnych dzielnic położonych na południu miasta w porównaniu z dzielnicami północnymi.

Obraz różnicowań społeczno-przestrzennych nie byłby pełny bez trzeciego wymiaru różnicowań związanego z zaniedbaniem części starszych zasobów

mieszkańczych położonych zarówno w centrum miasta (uboga ludność), jak i na jego obrzeżach (wielodzietne rodziny rolnicze). Są one z reguły zamieszkałe przez zmarginalizowane grupy społeczne, a ich mieszkańcy legitymują się zwykle podstawowym wykształceniem i wykonują prace niewymagające kwalifikacji.

Współwystępowanie różnych kombinacji powyższych wymiarów zróżnicowań wpływa na dużą heterogeniczność wielu rejonów statystycznych, co jest charakterystyczną cechą Warszawy świadcząca o braku znaczenia renty gruntowej w czasach socjalistycznego rozwoju miasta. Obecna inercja tego stanu rzeczy wynika między innymi z nieuregulowanych praw własności oraz dotychczasowej egalitarnej polityki władz miasta pod względem wysokości czynszów w lokalach komunalnych.

Na te najważniejsze wymiary zróżnicowań struktury społeczno-przestrzennej miasta nakładają się nowe procesy związane z napływem do Warszawy studentów oraz nowych mieszkańców, którzy podejmują pracę przede wszystkim w rozwijającym się sektorze usług wyższego rzędu (por. Gorzelak i Smętkowski, 2005). W pierwszym przypadku implikuje to pewne zmiany struktury społecznej w sąsiedztwie uczelni wyższych, w drugim przejawia się powstawaniem nowych zespołów mieszkaniowych. Niemniej w badanym horyzoncie czasowym (2002 r.) procesy te miały charakter mozaikowy i nie wpłynęły znacząco na przekształcenia struktury społeczno-przestrzennej miasta. Ich najważniejszym przejawem było powstanie dwóch nowych zespołów mieszkaniowych: Kabat położonych w dzielnicy Ursynów oraz Nowodworów położonych w dzielnicy Białołęka.

Ogólnie można stwierdzić, że mozaikowa struktura przestrzeni społecznej Warszawy charakterystyczna dla lat 1970. ustąpiła miejsca bardziej wyrazistemu układowi zróżnicowań społeczno-przestrzennych zawierającemu elementy koncentryczne i klinowe. Należy jednak zauważyć, że układ ten zaczął się kształtować jeszcze przed rozpoczęciem procesów transformacji. Współczesne wymiary zróżnicowań społeczno-przestrzennych Warszawy nie odbiegają znacząco od zróżnicowań zidentyfikowanych w innych miastach europejskich (np. w Bilbao, Lizbonie, Rotterdamie i Wiedniu (Raport projektu GEITONIES, 2008)), które są przede wszystkim związane z sytuacją rodzinną oraz pozycją społeczno-ekonomiczną ludności. Podstawową różnicą jest natomiast dotychczasowy brak wpływu imigrantów z krajów rozwijających na przekształcenia struktury przestrzeni społecznej Warszawy. Wynika to po pierwsze ze stosunkowo małej atrakcyjności Polski jako docelowego kraju imigracyjnego. Po drugie, imigranci często wybierają na miejsce zamieszkania gminy sąsiadujące z Warszawą (np. część Wietnamczyków pracujących w centrum handlowym w Wólce Kosowskiej). Po trzecie, stosunkowo mały stopień społecznej integracji i nieufność imigrantów utrudnia ukazanie tego zjawiska w ramach przeprowadzanych badań spisowych.

Podsumowując można powiedzieć, że – mimo wyraźnych przemian morfologiczno-funkcjonalnych przestrzeni Warszawy – w ostatnim okresie zróżnicowania społeczno-przestrzenne cechowały się stosunkowo dużą inercją. Również w najbliższej przyszłości nie należy raczej oczekiwać znaczącej metamorfozy przestrzeni społecznej miasta, choć niewątpliwie wzrost zróżnicowań społecznych będzie przybierał na sile. Jednocześnie warto zauważyć, że procesy kształtujące strukturę przestrzeni społecznej Warszawy pod wieloma względami upodobniły się do tych, które są obserwowane w miastach krajów zachodnioeuropejskich.

Piśmiennictwo

- Burgess E.W., 1925, *The growth of the city: An introduction to a research project*, [w:] R.E. Park, E.W. Burgess, R.D. McKenzie (red.), *The City*, University of Chicago Press, Chicago, s. 47–62.
- Castells M., 1989, *The Informational City*, Blackwell Publishers, Oxford.
- Cattell, R. B., 1966, *The Scree Test for the Number of Factors*, *Multivariate Behavioral Research*, 1, 2, s. 245–276.
- Chojnicki Z., Czyż T., Parysek J.J., Ratajczak W., 1978, *Badania przestrzennej struktury społeczno-ekonomicznej Polski metodami czynnikowymi*, PWN, Warszawa-Poznań.
- Dangschat J., Blasius J., 1987, *Social and spatial disparities in Warsaw in 1978: An application of correspondence analysis to a 'socialist' city*, *Urban Studies*, 24, s. 173–191.
- Gąsior-Niemiec A., Glasze G., Lippok D., Pütz R., 2007, *Grodzenie miasta: casus Warszawy*, *Studia Regionalne i Lokalne*, EUROREG, 4(30), Wyd. Naukowe Scholar, Warszawa, s. 5–30.
- Gorzela G., 1979, *Dobór zmiennych w statystycznej analizie porównawczej*, część 1, *Wiadomości Statystyczne*, s. 17–21; część 2, *Wiadomości Statystyczne*, 4, s. 17–21.
- , 1995, *Transformacja systemu a restrukturyzacja regionalna*, Europejski Instytut Rozwoju Regionalnego i Lokalnego UW, Warszawa.
- Gorzela G., Smętkowski M., 2005, *Metropolia i jej region w gospodarce informacyjnej*, Wyd. Naukowe Scholar, Warszawa.
- Grzelak J., Zarycki T. (red.), 2004, *Společna mapa Warszawy. Interdyscyplinarne studium metropolii warszawskiej*, Wyd. Naukowe Scholar, Warszawa.
- Grzymała-Kazławska A., Piekut A., 2007, „Mała Ukraina” czy Polskie Viettown? *Společno-przestrzenne wzory zamieszkiwania imigrantów w metropolii warszawskiej*, *Studia Regionalne i Lokalne*, EUROREG, 4(30), Wyd. Naukowe Scholar, Warszawa, s. 77–79.
- Hoyt H., 1939, *The structure and growth of residential neighborhoods in American cities*, Washington, DC, Federal Housing Administration.
- Jałowicki B., 2000, *Společna przestrzeń metropolii*, Wyd. Naukowe Scholar, Warszawa.
- Jałowicki B., Krajewska M., Olejniczak K., 2004, *Klasa metropolitalna w przestrzeni Warszawy*, [w:] J. Grzelak, T. Zarycki (red.), *Společna mapa Warszawy. Interdyscyplinarne studium metropolii warszawskiej*, Wyd. Naukowe Scholar, Warszawa, s. 132–146.
- Jałowicki B., Sekuła E., Smętkowski M., Tucholska A., 2009, *Warszawa. Czyje jest miasto?*, Wyd. Naukowe Scholar, Warszawa.

- Jaroszevska-Brudnicka R., 2004, *Zróżnicowanie przestrzeni społeczne Torunia*, Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń.
- Kukliński A. (red.), 2004, *Globalizacja Warszawy – strategiczny problem XXI wieku*, Polskie Towarzystwo Współpracy z Klubem Rzymskim, Oficyna Wydawnicza Rewasz, Warszawa.
- Lewicka M., 2004, *Identyfikacja z miejscem mieszkańców Warszawy: determinanty i konsekwencje*, [w:] J. Grzelak, T. Zarycki (red.), *Spoleczna mapa Warszawy. Interdyscyplinarne studium metropolii warszawskiej*, Wyd. Naukowe Scholar, Warszawa, s. 273–315.
- Lisowski A., 1999, *Koncepcja gentryfikacji jako przejaw tendencji integracji w geografii miast*, [w:] I. Jażdżewska (red.), „Zróżnicowania przestrzenne struktur społecznych w dużych miastach”, XI *Konserwatorium Wiedzy o Mieście*, Katedra Geografii Miast i Turyzmu, Uniwersytet Łódzki, Łódź, s. 23–32.
- Młodak A., 2006, *Analiza taksonomiczna w statystyce regionalnej*, Difin, Warszawa.
- Smętkowski M., 2007, *Delimitacja obszarów metropolitalnych – nowe spojrzenie*, [w:] G. Gorzelak, A. Tucholska (red.), *Rozwój, region, przestrzeń*, MRR, EUROREG, Warszawa, s. 215–233.
- , 2009, *Miasto deweloperów?*, [w:] B. Jałowiecki, E. Sekuła, M. Smętkowski, A. Tucholska, Warszawa. *Czyje jest miasto?*, Wyd. Naukowe Scholar, Warszawa, s. 8–88.
- Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego m.st. Warszawy*, 2006, załącznik nr 3 do Uchwały LXXXII/2746/2006 Rady m.st. Warszawy z dnia 10.10.2006 r.
- Pacione M., 2001, *Urban Geography – A Global Perspective*, Routledge, London.
- Parysek J.J., 1989, *Zróżnicowanie struktury wieku mieszkańców Polski*, Przegląd Geograficzny, 61, 3, s. 221–242.
- Potrykowska A., Śleszyński P., 1999, *Migracje wewnętrzne w Warszawie i województwie mazowieckim*, Atlas Warszawy, 7, IGiPZ PAN, Warszawa.
- Raport projektu GEITONIES „Generating Interethnic Tolerance and Neighbourhood Integration in European Urban Spaces”, 2008, VII Program Ramowy Unii Europejskiej, grant nr 216184, maszynopis.
- Rykiel Z., 1999, *Indoktrynacja terytorialna a miejski system informacji*, Kwartalnik Geograficzny, 3(11), s. 10–14.
- Stępiak M., Węclawowicz G., Górczyńska M., Bierzyński A., 2009, *Warszawa w świetle Narodowego Spisu Powszechnego 2002*, Atlas Warszawy, 11, IGiPZ PAN, Warszawa.
- Śleszyński P., 2004, *Kształtowanie się zachodniej części centrum Warszawy*, Prace Geograficzne, IGiPZ PAN, 196, Warszawa.
- , 2006, *Przedsiębiorstwa w przestrzeni Warszawy*, Atlas Warszawy, 9, IGiPZ PAN, Warszawa.
- Węclawowicz G., 1975, *Struktura przestrzeni społeczno-gospodarczej Warszawy w latach 1931–1970 w świetle analizy czynnikowej*, Prace Geograficzne, IGiPZ PAN, 116, Warszawa.
- , 1988, *Struktury społeczno-przestrzenne w miastach Polski*, IGiPZ PAN, Ossolineum, Wrocław.
- , 2001, *Przestrzeń ubóstwa – nowy czy stary wymiar zróżnicowania społeczno-przestrzennego w miastach Polski*, Przegląd Geograficzny, 73, 4, s. 451–475.
- , 2007, *Geografia społeczna miast. Zróżnicowania społeczno-przestrzenne*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- , 2008, *Ludność z wykształceniem wyższym w strukturze społeczno-przestrzennej Warszawy*, [w:] *Warszawa Akademicka*, Instytut Problemów Współczesnej Cywilizacji, Warszawa, s. 21–29.

- Węclawowicz G., Książak J., 1993, *Zróżnicowania społeczno-przestrzenne Warszawy. Struktury demograficzne i gospodarstw domowych w świetle Narodowego Spisu Powszechnego 1988*, Atlas Warszawy, 1, IGiPZ PAN, Warszawa.
- , 1994, *Zróżnicowania społeczno-przestrzenne Warszawy. Struktura wykształcenia i zatrudnienia ludności w świetle Narodowego Spisu Powszechnego 1988*, Atlas Warszawy, 2, IGiPZ PAN, Warszawa.
- Węclawowicz G. (red.), 2002, *Warszawa jako przedmiot badań w geografii społeczno-ekonomicznej*, Prace Geograficzne, IGiPZ PAN, 198, Warszawa.
- Wilk W., 2001, *Czynniki lokalizacji i rozmieszczenie wybranych usług w Warszawie*, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.
- , 2005, *Miejsce miast w sieciach handlowych – przykład Polski*, Prace i Studia Geograficzne WGiSR, Warszawa, s. 129–153.

[Wpłynęło: maj; poprawiono: listopad 2009 r.]

MACIEJ SMĘTKOWSKI

SOCIO-SPATIAL DIFFERENTIATION OF WARSAW: INERTIA OR METAMORPHOSIS OF THE CITY STRUCTURE?

Warsaw has unquestionably been the city in Poland developing most dynamically during the period of economic transition. It might therefore be expected that, after nearly two decades of market mechanisms in action plus a lack of administrative restrictions, visible changes in the social space of Warsaw should have arisen.

With this in mind, an analysis of the socio-spatial structure of Poland's capital was carried out, using data from the 2002 National Census, and hence at the low level of aggregation represented by no fewer than 1442 statistical districts. Principal Component Analysis was used to reduce the number of investigated variables; this in turn allowing for the identification of the major dimensions to the existing socio-spatial differentiation. In selecting indicators for analysis, various aspects related to features of the population and the housing stock were taken into account, in particular the population's demographic features (sex, age and marital status), socio-economic features (education, occupation and source of income), household characteristics (household composition and family profiles), housing stock condition and quality (ownership profiles and functions of dwellings, housing conditions), and migration processes (inflow of population, degree to which people are settled and foreign immigrants).

On the basis of these variables, we identified five principal components (Varimax rotation) using the scree test to reveal differences between Warsaw's census districts. These included three basic bipolar components: family status, socio-economic status and social marginalisation. The first component pointed to a concentric distribution of spatial differentiation. The city's central districts were seen to be inhabited by older people (frequently old age pensioners), living alone. On the other hand, families with children were as a rule living in newer residential estates (built in the 1970s and 1980s), situated at some 5–10 km from the city centre. The spatial distribution of the socio-economic component was largely sectoral; it identified districts inhabited by groups of

varied social and career statuses. The north-south axis running across the city centre along the escarpment on the left bank of the Vistula River was particularly well visible indicating a high level of attractiveness of these housing estates. On the other hand, low values for this component were observable along the east-west axis (which to some extent corresponds to the main railway routes and adjoining industrial areas). The third component, relating to social marginalisation and poor housing conditions, was partly concentric and partly sectoral in shape.

These components were supplemented by two more dimensions to the differences, in which the spatial system was of a mosaic-like nature, such as population inflow after 1988 and the importance of youth and students. It should be emphasised that all these components can only explain some 62.1% of total variance in the socio-economic differences observable in Warsaw. Furthermore, certain statistical areas and blocks displayed considerable internal disparities, which can be seen as a proof of marked social contrasts manifested for example by neighbourhoods in which detached houses and social housing are mixed or new single-family housing development adjoin farms in semi-rural areas.

The aforementioned principal components to the socio-spatial differentiation of Warsaw were used in the classification of statistical areas by means of hierarchical cluster analysis drawing on Ward's method to optimise the results. The proposed classification showed a correlation between the time at which individual housing estates were built and the social profiles of their residents that is not perceptible at the level of the particular components. As a result, we were able to distinguish major types of area which in many cases formed clusters corresponding to individual housing estates i.e. a) prefabricated housing estates, b) areas of mixed types of buildings including: new housing, poor housing conditions, peripheral estates and detached housing and c) elderly buildings and estates including pre-War and post-War reconstruction housing and 1960s–1970s housing.

On the basis of this analysis, we can conclude that the factors shaping the socio-spatial structure of Poland's capital have become similar to those observable in Western European cities, since the key dimensions to the existing differences are connected with family status, socio-economic status and social marginalisation. The above notwithstanding, the spatial structures which had evolved earlier are continuing to manifest a great deal of inertia, this visible, *inter alia*, in a classification of census districts that points to some similarities between individual units, as regards, not only the prevalent character of their buildings, but also the time the buildings in question were erected. The inflow of new residents (including students) into Warsaw represented a significant dimension to the differentiation, but has not generated any more notable changes in the capital's social space. To sum up, the transformation and metropolitanisation processes have further reinforced disparities which had been discernible earlier, but have failed to visibly reshape the spatial distribution of these.

Aneks 1. Składowe główne zróżnicowań społeczno-przestrzennych Warszawy
(po rotacji Varimax)

Principal components to the socio-spatial differentiation of Warsaw (Varimax rotation)

Zmienna Variable	Składowe / Components				
	sytuacja rodzinna <i>family situation</i>	pozycja społeczno- zawodowa <i>socio- economic status</i>	margi- nalizacja społeczna <i>social marginali- sation</i>	ludność napły- wowa po 1988 r. <i>inflowing popula- tion post 1988</i>	młodzież i studenci <i>young people and students</i>
Wartość własna	12,0	9,0	8,1	5,7	4,3
Wariancja wyjaśniana (%)	19,1	14,3	12,8	9,1	6,8
Ludność w wieku 0–14 lat (%)	0,55	-0,04	0,43	0,45	-0,35
Ludność w wieku 15–24 lat (%)	0,39	-0,05	0,12	0,01	0,84
Ludność w wieku 25–39 lat (%)	0,22	-0,07	-0,19	0,74	-0,37
Ludność w wieku 40–64 lat (%)	0,43	-0,13	-0,24	-0,72	-0,02
Ludność w wieku powyżej 65 lat (%)	-0,89	0,18	0,03	-0,18	-0,13
Kawaler lub panna (%)	0,19	0,07	0,06	0,16	0,81
Żonaty lub zamężna (%)	0,65	-0,02	-0,30	0,08	-0,52
Wdowiec lub wdowa (%)	-0,85	-0,04	0,26	-0,23	-0,15
Rozwiedziony (%)	-0,70	-0,13	0,13	-0,13	-0,11
Ludność z wykształceniem wyższym (%)	0,14	0,81	-0,35	0,30	-0,07
Ludność z wykształceniem średnim (%)	-0,22	-0,43	-0,20	-0,24	0,52
Ludność z wykształceniem zawodowym (%)	-0,03	-0,80	-0,04	-0,23	-0,16
Ludność z wykształceniem podstawowym (%)	-0,05	-0,47	0,76	-0,16	-0,15
Ludność aktywna zawodowo (%)	0,71	0,06	-0,44	0,19	-0,12
Stopa bezrobocia (%)	-0,23	-0,49	0,54	-0,09	0,30
Pracujący w sektorze usług prostych (%)	0,13	-0,59	0,33	-0,04	-0,30
Pracujący w sektorze usług zaawansowanych (%)	-0,11	0,49	-0,35	0,24	-0,04
Pracujący w sektorze usług publicznych (%)	-0,06	0,27	-0,30	-0,01	0,43
Kierownicy (%)	0,41	0,61	-0,02	0,17	-0,26
Specjaliści (%)	0,00	0,79	-0,40	0,22	0,09
Technicy (%)	0,02	-0,10	-0,44	0,01	0,03
Pracownicy biurowi (%)	-0,17	-0,55	-0,10	-0,27	0,16
Pracownicy usług osobistych i sprzedawcy (%)	-0,08	-0,69	0,30	-0,15	-0,09
Robotnicy, rzemieślnicy, operatorzy i monterzy (%)	0,02	-0,72	0,40	-0,24	-0,16
Pracownicy przy pracach prostych (%)	-0,30	-0,54	0,53	-0,16	0,04
Utrzymujący się z pracy najemnej (%)	0,77	-0,08	-0,24	0,32	0,05
Utrzymujący się z pracy na własny rachunek (%)	0,58	0,48	0,24	0,01	-0,21
Ludność utrzymywana (%)	0,62	0,06	0,49	0,25	0,27
Ludność przybyła w latach 1998–2002 (%)	0,12	0,10	0,00	0,79	0,42
Ludność przybyła z miast wojewódzkich (%)	0,04	0,29	-0,14	0,78	0,20

Zmienna Variable	Składowe / Components				
	sytuacja rodzinna <i>family situation</i>	pozycja społeczno-zawodowa <i>socio-economic status</i>	marginalizacja społeczna <i>social marginalisation</i>	ludność napływowa po 1988 r. <i>inflowing population post 1988</i>	młodzież i studenci <i>young people and students</i>
Ludność przybyła ze wsi (%)	0,04	-0,14	0,07	0,62	0,54
Osoby urodzone poza Polską (%)	-0,07	0,70	0,02	-0,02	-0,07
Osoby urodzone w Warszawie (%)	0,12	-0,17	0,30	-0,38	-0,38
Ludność przybyła do Warszawy przed 1988 r. (%)	-0,28	0,01	-0,36	-0,48	-0,03
Ludność przybyła do Warszawy w latach 1989–1995 (%)	0,28	0,16	-0,01	0,65	0,03
Gospodarstwa domowe 1-osobowe (%)	-0,87	0,11	0,01	0,08	0,03
Gospodarstwa domowe 2-osobowe (%)	-0,50	-0,02	-0,35	-0,02	-0,21
Gospodarstwa domowe 3–4-osobowe (%)	0,94	-0,08	0,01	-0,03	0,06
Gospodarstwa domowe 5- i więcej osobowe (%)	0,65	-0,08	0,49	-0,15	0,01
Rodziny z dziećmi na utrzymaniu (%)	0,77	0,01	0,35	0,22	0,09
Rodziny wielodzietne (pow. 5 dzieci na utrzymaniu) (%)	0,24	0,01	0,54	0,01	0,06
Samotni rodzice z dziećmi na utrzymaniu (%)	-0,64	-0,27	0,35	-0,34	0,07
Partnerzy z dziećmi (%)	0,00	0,06	0,38	0,29	-0,02
Mieszkania należące do osób fizycznych (%)	-0,09	0,28	0,61	0,15	-0,15
Mieszkania spółdzielcze własnościowe (%)	0,21	0,03	-0,72	-0,08	-0,05
Mieszkania spółdzielcze lokatorskie (%)	0,31	-0,40	-0,56	-0,26	-0,02
Mieszkania należące do gminy (%)	-0,44	-0,21	0,62	-0,02	0,06
Mieszkania niezamieszkane (%)	0,16	0,30	0,25	0,47	-0,19
Mieszkania przeznaczone do działalności gospodarczej (%)	-0,07	0,44	0,23	-0,05	0,01
Mieszkania opuszczone (%)	0,09	-0,02	0,47	0,01	-0,01
Liczba osób w 1 mieszkaniu	0,45	-0,11	0,15	0,07	0,63
Powierzchnia mieszkalna na osobę (m ²)	0,38	0,76	0,17	-0,01	-0,32
Mieszkania substandardowe (%)	-0,13	-0,22	0,73	0,04	0,03
Mieszkania o powierzchni do 49 m ² (%)	-0,77	-0,46	-0,03	0,10	-0,04
Mieszkania o powierzchni 50–100 m ² (%)	0,67	0,26	-0,22	-0,10	0,16
Mieszkania o powierzchni powyżej 100 m ² (%)	0,40	0,49	0,44	-0,02	-0,19
Budynki powstałe przed 1944 r. (%)	-0,08	0,13	0,63	-0,09	0,04
Budynki powstałe w latach 1945–1970 (%)	-0,77	-0,02	0,13	0,04	0,01
Budynki powstałe w latach 1971–1988 (%)	0,44	-0,22	-0,53	-0,36	0,06
Budynki powstałe w latach 1989–2002 (%)	0,58	0,24	0,01	0,60	-0,14
Imigranci ogółem (%)	-0,07	0,55	0,15	0,08	0,15
Imigranci z Wietnamu (%)	-0,01	0,46	0,14	-0,12	-0,03
Imigranci z Unii Europejskiej i USA (%)	-0,03	0,59	0,17	-0,10	0,00

Opracowanie własne na podstawie danych GUS. / Own calculation in the base of GUS data.

